

In het verslag van de Rijksarchivaris in Gelderland over 1944 staat in de paragraaf 'Aanwinsten en verliezen' ¹:

"Het voor de topografie der provincie belangrijke handschrift van Schoemaker, met teekeningen verlucht, in zes folio-deelen², heb ik gehouden, omdat ik het tot de handschriftenbibliotheek rekende. Ten dienste van het publiek, dat er zeer veel belang in stelde, stond het in de leeskamer, waar het helaas is verbrand."³

Daarmee is Schoemakers manuscript over Gelderland definitief verloren gegaan.

De manuscripten van Andries Schoemaker

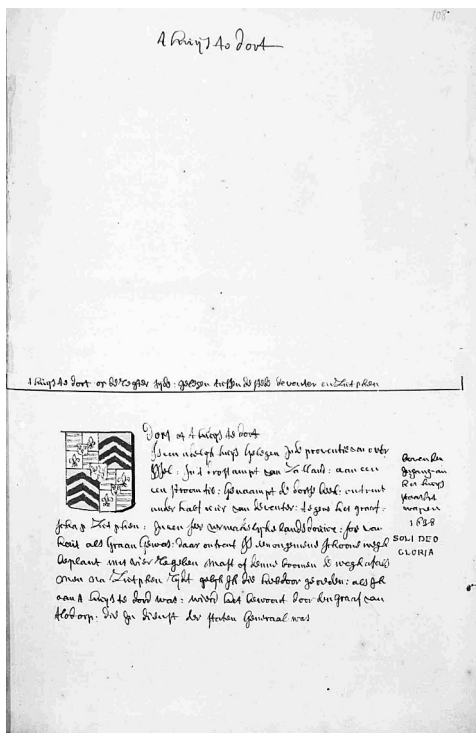
Van de manuscripten van Andries Schoemaker (1660-1735) zijn ruim honderd banden bewaard gebleven, vaak van folio-formaat en van een flinke omvang.⁴ In zijn jongere jaren schreef en tekende hij over munten en penningen, waarvan 15 titels in 43 banden bekend zijn. Rond zijn 65^e⁵ begon hij met wat zijn belangrijkste werk zou worden, het tekenen en beschrijven van kastelen en dorpen. Van deze manuscripten over topografie en geschiedenis zijn 45 titels in 61 banden bekend.

In het jaar 2000 is een groot deel van die handschriften, die de verschillende provincies als onderwerp hebben, door MMF-Publications op 6 cd-rom's en 278 microfiches uitgebracht⁶. Ze omvatten 25 delen met in totaal 11.642 folio's. In juli 2011 zijn deze manuscripten ook opgenomen in www.hetgeheugenvan-nederland.nl.

Omdat het manuscript over Gelderland niet meer bestond is dat vervangen door een *Beschrijving van Gelderland door Schoemaker*, een geïllustreerd verhaal over de Franse veldtocht in 1672-1674⁷. Het verschijnen van de MMF-uitgave deed het gemis aan de echte *Beschrijving van Gelderland*, (...) pijnlijk voelen. Dat maakte de vraag in hoeverre Schoemakers grote werk over Gelderland gereconstrueerd kan worden actueel.

Uit wat inmiddels uit het manuscript Gelderland en uit andere manuscripten van Schoemaker is gevonden, weten we dat de delen samen 1229 folio's⁸ van ongeveer 38 x 25 cm omvatten, exclusief het ontbrekende titelblad en enkele voorafgaande bladen. De tekeningen van Schoemaker, inclusief het onderschrift, maten bij benadering ongeveer 11 x 15 à 16 cm. De folionummers zijn waarschijnlijk achteraf aangebracht.

De bladen werden gevuld met tekeningen en/of tekst. Op een blad met één tekening volgde meestal tekst, die al dan niet werd vervolgd op een volgend blad of meerdere bladen. Soms stonden er twee tekeningen op een blad en (ver)volgt de tekst op de volgende bladzijde. Een nieuw onderwerp begon altijd op een nieuw blad. Vaak begon de beschrijving ongeveer halverwege het blad met het onderschrift van de afbeelding die er later boven getekend of geplakt zou worden. Daar kwam het niet altijd van en dan bleef de vrijgehouden ruimte onbenut. De meeste bladen werden eenzijdig beschreven, maar zo nu en dan stond er ook wel tekst op de achterzijde. Omdat Schoemaker zijn tekeningen inkleurde met waterverf kon niet aan beide zijden van het blad getekend worden.

Een blad uit Schoemakers manuscript van Overijssel, dat ook nog eens een huis behandelt dat nog net in Gelderland lag, geeft een voorbeeld van hoe zo'n blad er uit kon zien. De ruimte voor de tekening is hier ongebruikt gebleven. Op het volgende blad staan twee tekeningen naar A. de Haan van 't huijs te Dort' en in de kop staat: 'Gelderland'. Blijkbaar zijn deze bladen bij de verkeerde provincie ingebonden. We zien hier ook dat Schoemakers handschrift niet gemakkelijk te lezen is.

Boven elk blad schreef Schoemaker als trefwoord de naam van de plaats of het kasteel dat beschreven werd. Soms voegde hij aan zijn manuscript een Register of Naamlijst van trefwoorden toe, maar er zijn geen aanwijzingen dat dit in Gelderland ook het geval was.

Dat de tekst 'goeddeels zuiver compilatiewerk' was, zoals de Rijksarchivaris in 1906 schreef⁹ heeft een aanvulling nodig. Andries Schoemaker maakte bij zijn plaatsbeschrijvingen inderdaad veelvuldig gebruik van gedrukte bronnen, die hij ook steeds in de marge vermeldde.¹⁰ Maar hij geeft ook veel eigen reiservaringen en raadpleegde de aantekeningen van zijn jonge vriend Abraham de Haan. Van deze tekenaar¹¹ kennen we een *Naem Lijst der adellijke huizen, sloten en kasteelen* in de huidige provincies Utrecht, Overijssel en Drente. Daarin

worden de verschillende huizen kort, of soms langer, beschreven en deelt hij mee wat door hemzelf of Pronk getekend is.¹² Enkele opmerkingen van Schoemaker doen vermoeden dat er ook van Gelderland zo'n *Naem Lijst* heeft bestaan of dat De Haan er op zijn minst mee bezig was. Een paar keer blijkt dat Schoemaker mondelinge informatie van hem krijgt¹³ en dat er aantekeningen van hem zijn overgenomen.¹⁴ Helaas is, voorzover bekend, hiervan niets bewaard gebleven.

Andries Schoemaker was een zeer bereisd man, die ook Gelderland vaak doorkruiste, altijd met een 'geselstchap'.¹⁵ Toen hij in 1730 in de herberg Boxaf te Beek bij Nijmegen logeerde (fol. 164), noteerde hij

"ik heb de rijs na Kleef 17 maalen gedaan en mijn geselstchap op deze hoogte gebraght, welke alle daar groot genoegen vonden (...)."

Soms geeft hij levendige beschrijvingen van wat hem overkwam. Zo bij Borculo (fol. 107):

"Als wij nu dese somertocht deden in den jaare 1729 was het soo warm als wy van buiten quamen, dat ik byna van myn selven was. Tot Borculo komende was het wederom soo kout, dat myn dienstmaagd Geesje Avens een warme stoof versocht te mogen hebben, doch sulx is myn meer gebeurt in 't rysen."

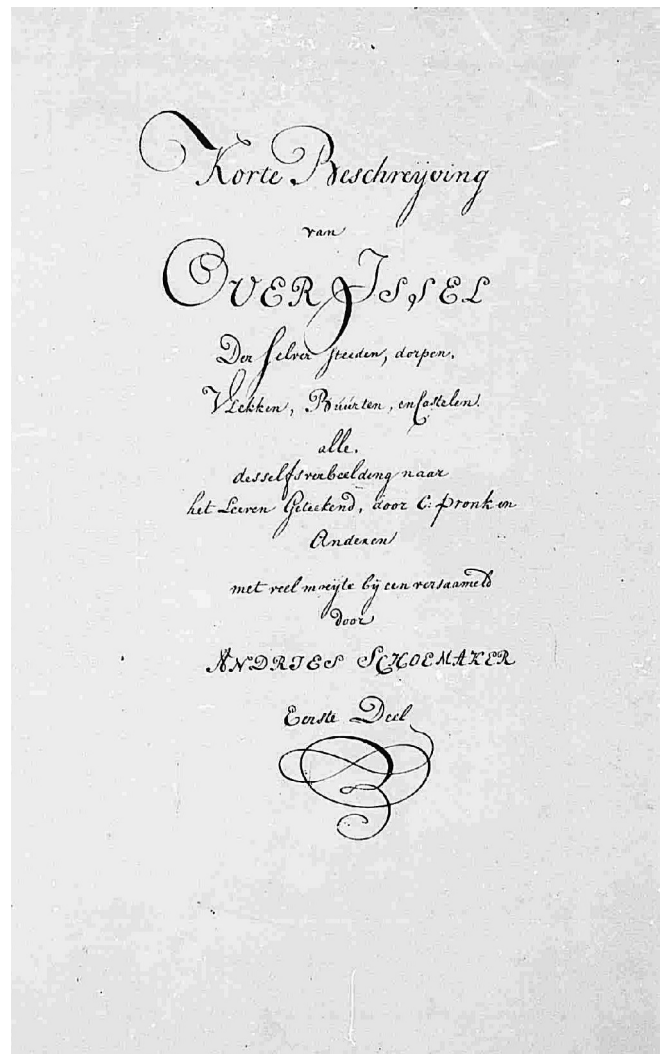
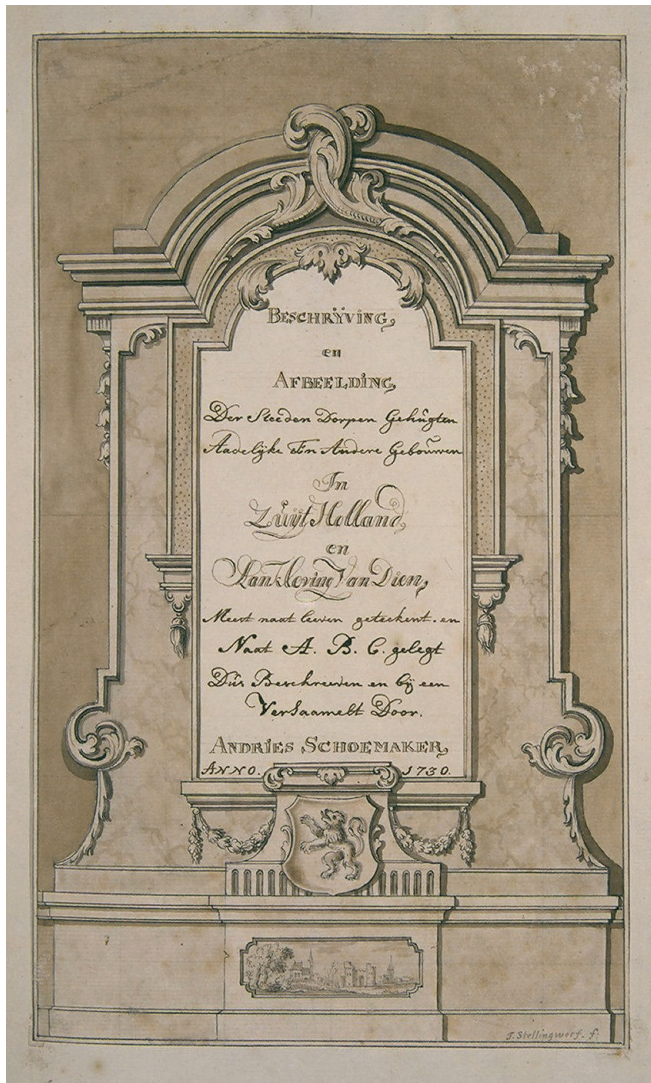
Of bij Oen (fol. 1178):

"hier op den Isseldijk synde bevonden we dat er iets aan onse wagen brak, dus moest mijn geselstchap tot aan het dorp Oen wandelen. Ik bleef alleen stil op de wagen zitten tot dat wy te Oen quamen, daar de wagen weder herstelt wierd."

Hij schreef op wat hij zag en hoorde, met wie hij sprak, waar hij logeerde en wat hij beleefde. Dat maakt zijn werk niet alleen plezierig om te bekijken en te lezen, maar ook historisch belangrijk, omdat hij zo veel meedeelt wat elders niet voorkomt.

Titel en titelbladen

Voor de verschillende delen van Schoemakers provincie-Atlassen werd een fraai, gekleurd titelblad getekend. Daarin werd ruimte vrijgehouden voor de wijdlopige titel. Er zijn zeventien van deze bladen bekend. Ze zijn waarschijnlijk gemaakt door Antonina Houbraken, die vaak ook de titels heeft geschreven of gekalligrafeerd.¹⁶ Zoals we nog zullen zien heeft zij ook een deel van de tekeningen gemaakt bij de gebouwen die Schoemaker in zijn manuscript beschreef. Op de vijf titelbladen van Zuid-Holland staat een jaartal: '1730'. Daaruit kan afgeleid worden dat Schoemaker zelf de opdrachtgever voor het tekenen van deze titelbladen was.

Het titelblad van Zuid-Holland deel 1 en de tekst voor het titelblad van Overijssel deel 1.

We mogen aannemen dat er ook in het manuscript Gelderland zulke titelbladen zaten. Blijkbaar waren die er in de 19^e eeuw al niet meer¹⁷, want er wordt dan gesproken over 'de boeken van den heer Verloop'. Hendrik Bouwheer geeft aan zijn transcriptie de titel *Pronk - Kastelen Veluwe* mee en H.M. Werner heeft het over 'het schetsboek van C. Pronk en

zijne leerlingen, en waaraan waarschijnlijk Andries Schoemaker heeft medegearbeid¹⁸. Door het ontbreken van de titelbladen kennen we de originele titel van Schoemakers manuscript van Gelderland niet. In de auctiecatalogus van Gerrit Schoemaker wordt onder de 'handschriften van Andries Schoemaker' het omschreven als:

"28. Beschryvinge van de Steeden, Dorpen, Adelijke Huijzen enz. in Gelderlandt, geschickt naa de order van 't Alphabeth, met fraye teekeninge van Stellingwerf, de Haen en andere, 2 deelen."

maar dat is meer een omschrijving dan een titel.¹⁹ Afgaande op een voorlopig titelblad in deel 1 van de Atlas van Overijssel zou de titel voor Gelderland hebben kunnen zijn: *Korte Beschrijving van Gelderland, Der selver Steeden, Dorpen, Vlekken, Buurten en Castelen. alle desselfs verbeelding naar het Leven Geteekend, door C: Pronk en Anderen met veel moeijte bij een versameld door ANDRIES SCHOEMAKER Eerste (Tweede) Deel.*

Waarschijnlijk volgde in deel 1 op het titelblad een algemene beschrijving van de provincie. Op folio 26 verschijnt dan de eerste tekening met de beschrijving van Arnhem.

De tekeningen

Uit de zo compleet mogelijke reconstructie van de tekst van het manuscript Schoemaker van Gelderland is een lijst van ongeveer 850 titels samengesteld.²⁰ Als er op een blad twee tekeningen stonden is de titel twee keer opgenomen. Storm Buijsing zette bij 135 titels de aanduiding 'g.a.', waarmee hij blijkbaar 'geen afbeelding' bedoelde²¹ Van nog eens 25 titels is het onzeker of er een afbeelding bij stond. Al met al komen we op een kleine 700 tekeningen van dorpen, kastelen etc. De wapenschilden, die Schoemaker vaak aan het begin van de tekst tekende, maar ook wel tussendoor, zijn in de transcripties meestal niet genoemd en moeten daarom buiten beschouwing blijven.

Van die krap 700 tekeningen werd het grootste deel door Schoemaker zelf op zijn onbeholpen wijze getekend en ingekleurd met waterverf. Onder de tekening schreef hij de naam van het afgebeelde huis of dorp, soms met een toelichting. Bij tekeningen van Pronk²² of De Haan²³ stond links van de titel de naam van de tekenaar of een afkorting daarvan. Bij tekeningen naar schetsen van Schoemaker zelf tijdens zijn reizen maakte stond er A:S. Rechts onder de tekening stond meestal het jaartal. Volgens de beschikbare gegevens waren er ongeveer 270 tekeningen naar Pronk, 100 naar De Haan en 40 naar Schoemaker zelf. Maar die gegevens zijn onvolledig. Daarom is een schatting gemaakt, waarbij het aantal voor Schoemaker op 60 à 70 is gesteld en het totaal van de gesigneerde tekeningen op minstens 450.

Er resteren dan een kleine 250 tekeningen waarvan de herkomst niet is aangegeven. In de reconstructie komen we zeven keer de initialen J.S, tegen, meestal in combinatie met de aantekening 'zwart, fraai' of iets dergelijks. Dat 'zwart, fraai' of termen waarmee kennelijk hetzelfde bedoeld wordt komt 44 keer voor. Beelaerts van Blokland noemt bij dit type tekeningen 40 keer J.S., J.St. of J. Stell als tekenaar. Maar slechts 22 keer hebben ze het over dezelfde tekening. Met het sommetje 44 + 40 - 22 komen we op dan 64, maar het is duidelijk dat niet alle J.S.-tekeningen in de tekst van de reconstructie als zodanig herkenbaar zijn. We hebben het totaal aan J.S.-tekeningen op 90 geschat. Wij menen dat achter de letters J.S. Antonina Houbraken, de echtgenote van Jacobus Stellingwerf schuil gaat.²⁴

Er blijven dan ruim 150 tekeningen over waarvan de bron en meestal een jaartal ontbreekt. Op misschien een enkele na zijn ze door Schoemaker getekend.

Pronk en De Haan

De tekenaars Pronk en De Haan gingen vaak samen met Andries Schoemaker op reis, maar ook wel elk afzonderlijk.²⁵ Ze tekenden nog al eens dezelfde gebouwen en gebruikten ook elkaars schetsen. Daarom is niet altijd duidelijk wie wat getekend heeft. Schoemaker was eerder geneigd een tekening toe te schrijven aan 'den (deftigen) tekenmeester C. Pronk' dan aan 'den konstliefhebber Abraham de Haan junior'.²⁶ Hoe de verhoudingen tussen de tekenaars en Schoemaker als opdrachtgever precies lagen is niet helemaal duidelijk, maar de tekeningen bleven in het bezit van de tekenaars. Schoemaker tekende ze na en vermeldde daarbij steeds de naam van de tekenaar en het jaartal. Sommige van deze tekeningen -of uitwerkingen van dezelfde schets- zijn nog te vinden in diverse openbare en particuliere collecties²⁷ of zijn later gebruikt voor Tirions *Het Verheerlijkt Nederland*.²⁸

In het Prentenkabinet van het Rijksmuseum bevinden zich schetsboekjes waarin onderweg de schetsen werden gemaakt die later, thuis in Amsterdam, uitgewerkt werden.²⁹ Hierin staan een veertigtal schetsen die, gezien de omschrijving in de reproductie van het manuscript, de basis geweest kunnen zijn voor de tekeningen die Schoemaker heeft overgenomen. De meeste daarvan zijn gemaakt tijdens reizen in juni 1731 en juni 1732.³⁰ Van deze schetsen komen er vijf overeen met aanwezige kopieën uit met manuscript Schoemaker^{31 32}.

A:S.

De tekeningen van Schoemaker naar schetsen die hij tijdens zijn reizen maakte zijn, dateren voorzover dat genoteerd is uit de jaren 1728 t/m 1731.³³ Hier bestaan geen andere afbeeldingen van en de door Schoemaker gemaakte schetsen zijn voor zover bekend niet bewaard gebleven.

De ruim 150 tekeningen waarvan tekenaar en bron onbekend zijn kunnen nagetekend zijn uit eerder verschenen boeken of van beeldmateriaal van anderen. Oudheidkundigen leenden beeldmateriaal van elkaar. In de collectie Beelaerts van Blokland³⁴ bevinden zich een zestal brieven uit 1717 - 1718 van Gerrit Schoemaker aan Van Alkemade³⁵, die een inzicht geven in het over en weer van elkaar gebruiken van afbeeldingen. Op deze site³⁶ zijn andere brieven van Gerrit

Schoemaker genoemd, uit 1733 - 1735, waarin ook sprake is van het van elkaar lenen van archiefstukken. Ook Lud. Smits *Schatkamer* geeft er een voorbeeld van.³⁷

Gerrit Schoemaker, de zoon van Andries, was makelaar in onroerend goed. Uit de brieven van 1717-1718 blijkt dat hij zich ook, al op 25-jarige leeftijd, bezig hield met (onder andere) topografische tekeningen. Dat is hij zijn hele leven blijven doen. Zijn vader is er pas later mee begonnen. Elders is al aangegeven dat Gerrit ook bij de manuscripten van zijn vader betrokken was; misschien was zijn inbreng groter dan uit die manuscripten blijkt. Zo zien we bijv. in het 5-delige manuscript *Beschrijving en Afbeelding Der Steeden Dorpen Gehuchten Aadelyke En Andere gebouwen in Zuijt Hollant* (...) onder veel tekeningen het handschrift van Gerrit staan.

J.S.

Hiervóór zijn bij benadering negentig tekeningen toebedeeld aan J.S. De eerder genoemde Rijksarchivaris schreef daarover in 1906:

"Sommige zijn, of schijnen althans, origineel en zijn gemerkt J.S. (naar bij vergelijking mij gebleken is: J. Stellingwerf) (...). Die van J.S. zijn alle in O.-Indische inkt en de fraaiste van het geheele werk."

Op de tekeningen van J.S. die door Engels gefotografeerd zijn is de tekenstijl duidelijk te herkennen. Zelfs op de door (vermoedelijk) Bouwheer gemaakte kopieën is die soms nog te vermoeden, hoewel hier en daar op vlakken wat kleur is aangebracht.

Zoals uit andere manuscripten blijkt werden de onderschriften onder de J.S.-tekeningen deels geschreven in de fraaie hand waarvan we denken dat die van Antonina Houbraken is en deels door Andries Schoemaker. In het eerste geval staan rechtsonder de initialen J.S., maar als Schoemaker de titelbalk invult laat hij die vaak weg. Helaas ontbreekt op de foto's van Engels meestal het gedeelte waar het onderschrift in stond. De vaak even doorlopende verticale kaderlijnen geven aan dat het er wel geweest is. Aan de gekopieerde tekeningen is uiteraard niet te zien van wie het onderschrift was. Maar in de reconstructie vinden we vijf keer aangegeven dat linksonder 'A.S.' stond en rechtsonder 'J.S.';³⁸ dat moet een door J.S. geschreven titel zijn. Van een van deze tekeningen bestaat ook een kopie van Bouwheer met hetzelfde onderschrift: 'A.S. 'T Kerkje van Loenen op de Veluwe 1726 J.S.' Deze tekeningen van de Veluwe zijn dus door J.S. getekend naar voorbeelden van Schoemaker uit 1726.

Dat de tekeningen van J.S. ingeplakt waren is door Verloop twee keer aangegeven,³⁹ maar blijkt ook bij de andere manuscripten van Schoemaker. Op de foto's van Engels zijn de plaatjes zo krap langs de rand weergegeven dat men het daar soms hooguit kan vermoeden. Aan de overgetekende afbeeldingen is het uiteraard niet te zien.

Weeskinderen

In de collectie Haersma - de Pol vonden we 31 tekeningen die zo te zien in het manuscript Gelderland van Schoemaker thuis horen. In het Gelders Archief bevinden zich er twee, die oorspronkelijk tot de collectie De Poll behoorden. Vaak zijn ze, blijkens het jaartal, van oud beeldmateriaal overgenomen, maar er zijn ook bij van rond 1730. De meeste zijn getekend door J.S. en vaak ook met die letters gesigneerd. Ook van andere provincies komen dergelijke losse tekeningen in archiefinstellingen voor.

Eerder is al aangegeven dat in verschillende manuscripten van Schoemaker ruimtes waar tekeningen in moesten komen ongebruikt zijn gebleven. Daaruit blijkt dat die manuscripten nog niet af waren. Andries Schoemaker had aan het eind van zijn leven meer onderhanden dan hij af kon maken en meer materiaal dan waarover hij het overzicht kon houden. Toen hij stierf kwam alles bij zijn zoon Gerrit terecht, die met hem meewerkte. Maar Gerrit stierf een jaar na zijn vader. In diens nalatenschap werden zowel de manuscripten van zijn vader als veel losse tekeningen gevonden. Die zijn na zijn dood op de markt gekomen en verspreid geraakt. Meer daarover in het eerder genoemde artikel 'Jacobus Stellingwerf en Antonina Houbraken'.

De ongebruikt gebleven tekeningen lijken wat Gelderland betreft allemaal terecht gekomen te zijn in de collectie Haersma - de Poll. De meeste daarop afgebeelde huizen worden in de teruggevonden tekst van het ms Gelderland niet genoemd. In enkele gevallen is een vervangende afbeelding gebruikt. Het is verleidelijk om deze tekeningen alsnog in te voegen in het manuscript waarvoor ze bestemd waren. Maar omdat ze niet tot 'het verbrande manuscript' behoren is daarvan afgezien. In een apart hoofdstuk onder de titel 'Weeskinderen' wordt er nader op ingegaan.

De vraag van wel of niet opnemen deed zich nog in twee andere gevallen voor. Hierboven is genoemd de *Beschrijving van Gelderland door Schoemaker*, die een geïllustreerde weergave geeft van de Franse veldtocht in 1672-1674. Bij gebrek aan beter is dat indertijd in de MMF-serie opgenomen als Atlas Gelderland. Er staan 6 tekeningen van Schoemaker in die naadloos in de reconstructie van de echte Atlas passen. We konden de verleiding niet weerstaan ze daarin op te nemen.⁴⁰

In Schoemakers *Beschrijving van Overijssel ...* zitten ook enkele bladen die eigenlijk bij Gelderland horen. Boven een der bladen schreef Schoemaker zelfs: 'Gelderland'. Die zijn niet opgenomen.⁴¹

Proeve tot reconstructie van de tekst

Zoals we eerder zagen beschikken we wat de tekst betreft over transcripties van Bouwheer, Van Wijhe, Storm Buijsing en Beelaerts van Blokland. Daarnaast zijn er het *Register der Teekeningen* en de *Onderschriften onder de teekeningen*

in de boeken Gelderland van den Heer Verloop, die in de 19^e eeuw uit de 'Boeken van den Heer Verloop' zijn getrokken. Allemaal hadden ze een verschillende invalshoek.

Bouwheer begon met Barneveld, gevolgd door omliggende plaatsen in de volgorde van Schoemakers manuscript. Daar had hij veertien pagina's voor nodig en aan het eind van dat deel staat een datum: 17 Febr.[18]74. Daarna begint hij in hetzelfde cahier opnieuw bij de A en gebruikt 23 pagina's voor een ruimere kring rond Barneveld. In de meeste gevallen vermeldt hij het folionummer uit Schoemakers manuscript; hij geeft duidelijk aan waar tekeningen staan en neemt een deel van de tekst over.

Storm Buijsing had vooral interesse voor kastelen. Met uitzondering van de eerste 124 bladen volgt hij het manuscript van Schoemaker op de voet. Hij noemt alle of bijna alle trefwoorden en geeft daarbij consequent het folionummer aan. Hij geeft aan of er al dan niet een tekening is en als dat vermeld is neemt hij herkomst en jaartal over. De tekst is niet volledig; hij slaat vaak gedeelten over met de opmerking: 'tekst' of 'onbel. tekst'. Maar afgezien van de manco's in het eerste gedeelte is dit werk geschikt als stramien om tekst uit andere bronnen in op te nemen.

Van Wijhe wilde historische plaatsbeschrijvingen geven. Hij gaat meer fragmentarisch te werk en maakt een keuze uit de onderwerpen. Hij noemt geen tekeningen en slaat vaak tekstgedeelten over, waarvan hij aangeeft dat hij ze onbelangrijk vindt. Omdat hij geen folionummers noemt en zich niet precies aan de volgorde van het manuscript houdt hebben we Bouwheer en Storm Buijsing en het hieronder genoemde 'Register' nodig om zijn teksten de juiste plaats te geven. Gelukkig heeft Van Wijhe juist het eerste deel, dat bij Storm Buijsing ontbreekt, uitgebreid behandeld. Het is al gezegd dat hij maar uit een deel van Schoemakers manuscript heeft gepubliceerd en dat de plaatsen die met O t/m Z beginnen helemaal ontbreken.

Beelaerts van Blokland noteerde vooral de tekeningen van kastelen en nam daarbij steeds de naam van de tekenaar en het jaartal over. Waar dat niet uit het onderschrift bleek gaf hij vaak aan dat een tekening door Stellingwerf gemaakt was.

Register der Teekeningen van een Werk in Handschrift van een onbekende hand, geeft alleen de folionummers met de naam van het gebouw of het dorp dat afgebeeld wordt. Als er twee tekeningen op een blad staan blijkt dat niet. Zowel Werner als Beelaerts van Blokland maakten er een kopie van.

Onderschriften onder de tekeningen in de boeken Gelderland van den Heer Verloop, waarschijnlijk van H. Bouwheer, geeft een vrij volledige lijst van alle onderschriften in deel 1 van het manuscript; van deel 2 zijn er maar enkele genoemd.

Aanvankelijk zijn de geschreven excerpten van Bouwheer en Storm Buijsing uitgetypt en de gedrukte teksten van Van Wijhe gescand. Deze teksten zijn daarna in elkaar geschoven. Waar alle drie hetzelfde trefwoord behandelden, wat nog al eens voorkomt, is per geval bekeken welke tekst het meest volledig is of het meest authentiek lijkt. Soms is ter aanvulling iets uit een der andere transcripties toegevoegd. Storm Buijsing leverde het grootste aandeel, behalve bij de letters A en B, waar Van Wijhe de lacune van Storm Buijsing opvult. Bouwheer, die maar een beperkt gebied bestrijkt, staat verspreid door de hele reconstructie. In totaal was tot zover ongeveer 70% van het geheel afkomstig van Storm Buijsing, 18% van Van Wijhe en 12% van Bouwheer. Dat komt in grote lijnen overeen met de omvang van de transcriptie van elk van hen.

Later zijn terwille van de volledigheid gegevens uit het 'Register' en de 'Onderschriften', waarvan een gedrukte versie beschikbaar was, toegevoegd. Uit de notities van Beelaerts van Blokland, die daarna nog beschikbaar kwamen, is overgenomen wat nog ontbrak. De onderstrepingen van Storm Buijsing onder de meeste titels, die in de eerste versie waren overgenomen, konden niet meer gehandhaafd worden.

Al met al is door deze werkwijze een wat rommelig geheel ontstaan, waarin echter de tekst van Schoemaker zo volledig mogelijk wordt weergegeven. Van de verschillende scribenten blijkt alleen wat van hen is overgenomen, niet wat is weggelaten. Daarvoor zal men de originelen moeten raadplegen, waarvan de verblijfplaatsen, c.q. de bronnen in de 'Toelichting en verantwoording' zijn aangegeven. Ook weggelaten zijn de letters h.i., die Storm Buijsing bij een aantal titels achter de kantlijn zette. Hij leek daarmee aan te geven dat er van de betreffende tekening een foto was gemaakt.⁴²

Reproducties van tekeningen

De tot nu toe gevonden kopieën van tekeningen uit het manuscript Schoemaker zijn veelsoortig. Er zijn twee series van enige omvang bij; verder komen ze uit zeer diverse bronnen. De oudste serie dateert waarschijnlijk uit de jaren zeventig van de 19^e eeuw. Ze bevat een 75-tal wat onbeholpen tekeningen in potlood en gekleurd met krijt, waarin het betreffende gebouw wel goed herkenbaar is. Het zijn alleen tekeningen van Veluwe huizen, dorpen en kerken. Ze zijn vermoedelijk gemaakt door Hendrik Bouwheer en werden bewaard in museum Nairac te Barneveld.⁴³ Er lijkt geen verband te zijn met de door Bouwheer gemaakte transcriptie, die ook alleen de Veluwe betreft.

Van Alexander VerHuell kennen we acht 'doortrek'-tekeningen in het Historisch Museum Arnhem. Mogelijk zijn er meer, maar die zijn niet gevonden.

H.M. Werner publiceerde in *Geldersche Kasteelen*⁴⁴ ruim 90 afbeeldingen, waarvan er ongeveer 15 uit het manuscript van Schoemaker afkomstig zijn. Ook zijn hiervoor genoemde nalatenschap⁴⁵ bevat kopieën van tekeningen.

Behalve in boeken komen ook in tijdschriften afdrucken van tekeningen uit het manuscript Schoemaker voor. De Rijksarchivaris in Arnhem schreef al in 1907, toen het manuscript nog maar pas in zijn bezit was, dat het reeds druk geraadpleegd was en ook gebruikt voor illustratie van historie-studiën.⁴⁶ Zo vonden we afbeeldingen uit het manuscript in verschillende jaargangen van *Gelre*⁴⁷ en ook enkele in de *Geldersche volks-almanak*⁴⁸. Wellicht zijn er hier en daar nog meer gepubliceerd, bijvoorbeeld in plaatselijke of regionale periodieken of in monografiën.⁴⁹

In de twee belangrijkste verzamelingen van Gelderse tekeningen, de collecties in het Historisch Museum Arnhem en de collectie Haersma-de Pol, komen geen kopieën uit het Schoemaker-manuscript voor. Er zijn wel tekeningen van Pronk en De Haan die Schoemaker in zijn manuscript heeft nagetekend, of kopieën daarvan. De tekeningen van Stellingwerf die er in voorkomen zijn getekend in opdracht van Bouerius van Nidek en zaten niet in het manuscript Schoemaker. In de collectie Haersma-de Poll bevinden zich verder tekeningen die klaarblijkelijk voor het manuscript Schoemaker bestemd waren en waarover hiervoor onder 'Weeskinderen' geschreven is.

Zeer belangrijk tenslotte, en het laatst gemaakt, zijn de foto-reproducties door Gerrit Engels te Oosterbeek, waar Storm Buijsing een lijst van heeft gemaakt (zie Bijlage 1). Daarin staan ongeveer 114⁵⁰ tekeningen genoemd. Het is niet bekend met welk doel ze gemaakt zijn of hoe Storm Buijsing daarbij betrokken was. De fotograaf is in 1944 overleden en zijn pand is in de oorlog verwoest. De clichés die op het (rijks)archief zouden berusten zijn daar niet gevonden.

Bij de afdeling Historische Topografie van het RKD in Den Haag bleken zich afdrucken van deze clichés te bevinden. Zwakke halftoonfoto's, veelal ca. 110x165 mm en inmiddels nogal vergeeld, op geel draagkarton van 176x237 mm. Volgens mededeling van de heer P.A. de Graaf⁵¹ zijn de foto's uit een vroegere 'kastelenkist' later in de kastelenmappen opgeborgen. Op sommige tekeningen heeft Storm Buijsing een aantekening of een getypte opmerking toegevoegd. Dit doet vermoeden dat de 'kastelenkist' met de al opgeplakte foto's van Storm Buijsing afkomstig is. Later zijn er opnamen/negatieven van gemaakt en in 2005 zijn ze allemaal gescand.

Het gevonden materiaal is zeer divers van kwaliteit en zoals hierboven al is aangegeven ontbreekt het onderschrift vaak. Soms zijn er van een tekening twee of meer verschillende reproducties; er moesten dus keuzes gemaakt worden. Daarbij heeft niet alleen de kwaliteit van de kopie een rol gespeeld, maar ook bijv. het al of niet aanwezig zijn van een onderschrift. Soms zijn twee reproducties van dezelfde tekening weergegeven, bijvoorbeeld omdat de ene de oorspronkelijke tekening duidelijk weergeeft maar geen onderschrift heeft, terwijl op de andere het onderschrift goed te lezen is. Bij twijfel of een bepaalde afbeelding wel een kopie uit het manuscript van Schoemakers is, is er naar beste weten een beslissing gekomen.

Op het moment van schrijven zijn er van 182 tekeningen uit het manuscript een of meer kopieën gevonden. Ongetwijfeld zijn er hier en daar nog nagetekende of gedrukte afbeeldingen die ons niet bekend zijn. Mocht u daar wat van tegen komen dan horen we dat graag van u.

3 Noten verbrand

- 1 *Verslagen van 's-Lands Oude Archieven*, 2° serie XVII, 1944, p. 34 e.v.; de Rijksarchivaris was Jhr. mr. A.H. Martens van Sevenhoven.
- 2 Volgens het *Register van boeken* van Gerrit Schoemaker waren er oorspronkelijk twee delen; dat komt overeen met de omvang van de delen van de andere provincies. Werner meldt dat de vorige eigenaar, de heer G. Verloop, de losse bladen liet inbinden in twee zware folio delen. Beelaerts van Blokland en Storm Buijsing, wier transcripties nog ter sprake komt, noemen echter ook een indeling in zes delen en Van Wijhe heeft het over 'meerdere delen'. Het ligt het meest voor de hand dat de oorspronkelijke twee delen zo uit elkaar geraakt waren dat ze hetzij in Barneveld hetzij in het Rijksarchief in zes meer handzame delen zijn herbonden. Die indeling in 6 delen was: Deel I - A-B, fol. 1-210; Deel II - B-H, fol. 211-415; Deel III - H-L, fol. 416-618; Deel IV - L-O, fol. 619-820; Deel V - O-T, fol. 821-1024; Deel VI - T-Z, fol. 1025-1230.
- 3 In een bijlage bij het verslag van de Rijksarchivaris geeft A..P. van Schilfgaarde een overzicht van de gevolgen van de oorlogshandelingen; p. 43-46. De brand vond plaats tijdens de strijd om de Rijnbrug in Arnhem, waar het gebouw van het Rijksarchief dichtbij stond. Waarschijnlijk heeft het daar op 19 en 20 september 1944 gebrand.
- 4 Schrijver dezes heeft een honderdtal banden bekeken en kort of uitgebreider beschreven; zie op deze site > Andries en Gerrit Schoemaker > Overzicht van de handschriften van de Schoemakers.
- 5 ... in 1725, op 65-jarige leeftijd, naar eigen zeggen uit liefhebberij en als vrijetijdspassing..., aldus Jeanine Otten in *Pronk met Pen en Penseel*, 1997, p.110
- 6 De uitgave van MMF Publications te Lisse is in te zien in enkele grote bibliotheken of archieven. De complete serie is aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en het Prentenkabinet van het Rijksmuseum in Amsterdam en in 2011 opgenomen in 'www.hetgeheugenvannederland.nl'..
- 7 *Deze Beschrijving van Gelderland door Schoemaker* bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek, inv.nr. 78 H 41. Ze bevat 153 genummerde bladen; blad 1 begint met:
'Gelderland korte aantekening van den inval der fransen des jaars 1672 in de geunieerde provincien: en wat steden door haar veroverd zijn in 't hartogdom Kleeft gelderland en 't graafschap Zutphen en hoe den vijand:

ruym soo spoedig moeste verlaten nadatse alvorens ongemene knevelarijen: brant schattinge en andere seer swaare ongebonden heden soo in de steden als ten platte landen hadde bedreven.'

Het boek bevat veel tekst, ingeplakte afdrukken van forten en andere gebouwen en 15 gekleurde tekeningen van Schoemaker. Achterin staat een alfabetische lijst van 38 behandelde plaatsen.

De afbeeldingen betreffen schansen of plaatsen met militaire versterkingen aan de Maas, Rijn/Lek, Waal en IJssel en de voormalige Zuiderzee. Een aantal daarvan liggen in het voormalige Overkwartier. Ook Bonn en Séneffe (aan de Sambre bij Nivelles/Charleroi) worden genoemd, maar de ruimte voor een afbeelding is niet ingevuld.

- 8 De term folio wordt gebruikt voor het formaat dat ontstaat door een vel eenmaal te vouwen. Bij het binden werden meestal meer folio-katernen in elkaar geschoven. Hoe het verbrande manuscript precies in elkaar zat is niet meer na te gaan.
- 9 Zie het hoofdstuk 'In het Rijksarchief'
- 10 Bouwheer geeft in zijn transcriptie, die alleen de Veluwe betrof, de volgende in de marge vermelde bronnen aan: Halma 1 en 2; Beschrijving van 't Utrecht dl. 3; Ant. Mat. anal Tom II en V; An matt de noblitate dl. IV B; Outheden en gestichten van Deventer dl. 2; de kaart van Visser; Slichtenhorst. Bij andere transcriptors, die niet consequent de bronnen vermelden, vinden we nog Alting; Beka; Pontanus; div. kaarten; Guiccardini'; De heer van Heussen; kaart bij Mens gedrukt; oude schryvers; het leven van Anno bisschop van Keulen.
- 11 In het geschrift is geen naam vermeld, maar gezien het handschrift en de context is het zeker van Abraham de Haan. Het bevindt zich in de Atheneumbibliotheek te Deventer, Hs. II,35 (100 F 21 KL)
- 12 Op deze site staat in het deel Abraham de Haan een beschrijving en een volledige transcriptie van deze Naem Lijsten.
- 13 fol. 846, het slootje Polwijk: ... 't Kompt mij voor (sijt A. de Haan) als gebout te sijn ten tijde als het geslagt van Polwijk wel eer in Gelderland vermaart waren; fol. 936, Schuylenburg: want na 't hem {de Haan}voor quam soo was dat slot van oude tijd veel grooter geweest en gelegen in zijn gragten hetselve ....; fol. 1152, Wichen: Ik vond er (sijt Abraham de Haan) het wapen van Elderen boven de deur uytgebeelt, ...
- 14 fol. 120, Barenburg: Van Wijhe schrijft: 'zoo vertelt de Haan ons, wiens aantekeningen door Sch. zyn overgenomen'; fol. 626 Lunhorst: .dat alles heeft mijn vrind de Haan genoteert als hetselve uyt de mond van Mevrouw van Munster het vertelde wanneer zijn E. het huys aftekende.; fol. 828: Oyen of het Huis te Oyen: hier neem een tekst van De Haan anderhalve pagina in beslag; fol. 870: "Puffelyk, syt Abraham de Haan de Jonge in syn aantekening is een gering dorpje ..."
- 15 Elders op deze site is uitgebreid gescheven over de reizen van Schoemaker - zie Andries en Gerrit Schoemaker > Tekenend door Nederland.
- 16 meer hierover in ons artikel 'Jacobus Stellingwerf en Antonina Houbraken'
- 17 Dan zij ze ook niet verbrand en kunnen dus best nog ergens verscholen zitten
- 18 H.M. Werner, 'Landschapsteekenaars uit de 18^e eeuw' in *Op de hoogte, maandschrift voor de huiskamer*, 1919, p. 507 - 524.
- 19 In de auctiecatalogus van Gerrit Schoemaker uit 1737, waar ook de handschriften van zijn vader Andries in staan, wordt bij 38 handschriften van Andries Schoemaker slechts 8 keer diens naam genoemd, waarvan geen enkele keer bij een van de provincie-beschrijvingen. Bij de 27 handschriften van Gerrit Schoemaker staat wel steeds diens naam. Ook overigens wijken de omschrijvingen in de catalogus vaak aanzienlijk af van die op de bekende titelbladen.
- 20 Ongeveer; de gegevens zijn vaak niet duidelijk en de genoemde getallen zijn bij benadering.
- 21 Helemaal correct is dit getal niet; bij minstens 2 keer 'g.a.' was wel een tekening, zoals uit andere bronnen blijkt.
- 22 Zie voor Cornelis Pronk: Gerlagh, Kasteleijn, Klapwijk en Otten in *Pronk met Pen en Penseel*, 1997 en in deze site: Andries en Gerrit Schoemaker > 'Tekenend door Nederland'
- 23 Zie over Abraham de Haen of De Haan het deel 'Abraham de Haen' op deze site en eveneens het hoofdstuk 'Tekenend door Nederland'.
- 24 Meer over het tekenwerk van Antonina Houbraken in ons artikel 'Jacobus Stellingwerf en Antonina Houbraken'
- 25 Aan de hand van Schoemakers manuscript van Overijssel en andere bronnenmateriaal hebben Jhr. A.J. Gevers en A.J. Mensema in *Over de hobbelde bobbelde heide*, 1985, een reconstructie van een reis door Overijssel, Friesland en Drente in 1732. In het hoofdstuk 'Tekenend door Nederland' op deze site is in de paragraaf 'Vervolgreis door Gelderland' een poging gedaan om het vervolg van de reis te reconstrueren.
- 26 Zie hierover Leonard Kasteleyn in 'Een Pronkende Haen', in *Bulletin van het Rijksmuseum* 44, 1996, Nr. 2, p. 91-119 en op deze site: Andries en Gerrit Schoemaker > Tekenend door Nederland > De schetsboekjes in het Rijksprentenkabinet
- 27 Meest in de collectie Haersma-de Poll en het Historisch Museum Arnhem.
- 28 In *Het Verheerlijkt Nederland*, deel 2 en 3 van resp. 1746 en 1750, staan 123 etsen van Gelderland. Het meerendeel naar tekeningen van Jan de Beijer, 95 stuks. Verder 28 naar Pronk, waarvan 26 uit de periode 1728-1732 en twee van 1738, dus lang na Schoemakers overlijden. Van deze 28 Pronk-tekeningen zijn er mogelijk 8 ook door Schoemaker gebruikt en één origineel daarvan bevindt zich in het Historisch Museum Arnhem. Bij 6 andere Pronk-tekeningen is er wel enige overeenkomst in omschrijving tussen het manuscript Schoemaker en Verheerlijkt Nederland, maar vermoedelijk gaat het om andere afbeeldingen. Van al deze afbeeldingen is er niet één waarvan we een kopie uit het Schoemaker-manuscript hebben, zodat er geen vergelijking mogelijk is.
- 29 Zie noot 26

- 30 Zie hiervoor ook op deze site: Andries en Gerrit Schoemaker > Tekenend door Nederland en de daarin genoemde bronnen, 'Reisverhaal met potloodtekeningen van C P' in *Pronkstukken* 1974 nr. 6, p. 146-155 en A.J. Gevers en A.J. Mensema, *Over de hobbelde bobbelde heide*, 1985
- 31 De tekeningen van De Haan in schetsboekje Bl-1891-3186, nrs. 16 Hoolvoord (ms 443), 17 Garderen (ms 377), 19 Voorthijzen (ms. 1092) en 20 Staverden (ms 942) staan in het ms. Schoemaker genoemd als van Pronk. De tekening van De Haan in Bl-1897-387c-64 Harselo (ms. 412) is door De Haan van Pronk nagetekend en het is niet na te gaan van wie Schoemaker zijn tekening heeft overgenomen.
Volledigheidshalve moet hier ook genoemd worden een schetsboekje van Pronk, dat niet is teruggevonden maar waarvan de titels bekend zijn (in *Pronkstukken*, mededelingenblad van de Stichting Familiearchief Pronk, 1974). Van vijf tekeningen is de titel bij Schoemaker terug te vinden: Halsaf (ms. 446), 3 x Scherpenzeel (ms. 953-956) en Tarthorst (ms. 1025). Halsaf staat in het manuscript op naam van De Haan, de andere op die van Pronk.
- 32 Er is gesuggereerd om tekeningen uit het manuscript Schoemaker die niet teruggevonden zijn, waar dat mogelijk is te vervangen door de originele tekeningen dan wel schetsen daarvoor of kopieën daarvan. Afgezien van praktische problemen zou dat ook formeel onjuist zijn omdat dan het doel, een zo getrouw mogelijke reconstructie van het manuscript, uit het oog wordt verloren.
- 33 Er zijn er 42 met jaartal genoteerd, plus nog 5 die door J.S. zijn nagetekend
- 34 Zie hierover bijv. Willem Beelaerts van Blokland en Charles Dumas, *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker*, 2006, Inleiding, p. 55
- 35 Kornelis van Alkemade (1654-1737) was een van de eerste en actiefste verzamelaars van oudheidkundig materiaal.
- 36 Zie in deze site Andries en Gerrit Schoemaker > Gerrit Schoemaker
- 37 Lud. Smids M.D., *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden*, 1711, p. 196-197 (bij Koningsveld):
"Maar, nu onlangs, te weeten den 26sten April, doet my ANDRIES SCHOEMAKER (wiens waare en gulhartige vriendschap ontrent my (...)) een present van 12 seer fraaye Teekeningen van dit oude Koningsveld."
Er volgt een vermakelijk verhaal; u kunt het nalezen, want DNB heeft de *Schatkamer* op internet gezet.
- 38 ms-nr beschrijving
196 A.S. Beekbergen op de Veluwe 1726 J.S. (zwart, goed geteekend)
449 A.S. Helsum bij Rincum op de Veluwe, 1726 J.S. (zwart en fraai get.)
584 A.S. d'herberg d'Keijzerskroon op 't Loo, 1726. J.S. (zwart, fraai)
599 A.S. de Waerterval in 't bosch van Klaarenbeek 1726, J.S. (zwart, fraai)
676 A.S. 't Kerkje van Loenen op de Veluwe 1726 (mooi geteekend) J.S.
en nog een die er ook bij hoort:
1099 het dorp Velp bij Roosendaal 1 teek. A.S. 1726 1 teek. n. C. Pronk 1731
- 39 folionrs. 62, Argentau en 207, Bommel.
- 40 Fort St. Andries, Schans Crevecouer, Deutecom, schans Voorn, Wageningen, kerk te Wadenoyen.
- 41 *Beschryving van Overijssel ...* dl. 1, fol. 108-110, twee bladen van t Huys te Dordth met wapens en tekst en een blad met 2 tekeningen van A. de Haan, waar 'Gelderland' boven staat en dl. 2 fol. 36, een blad met een de tekening van Schoemaker van 'het heren huys genaamt den ouden pol A 1730' dat aansluit bij ms Gelderland fol. 739
- 42 Volgens Leonard Kasteleyn zouden die letters 'heb ik' kunnen betekenen.
- 43 Nu aanwezig in het Gemeentearchief van Barneveld.
- 44 H.M. Werner, *Geldersche kasteelen: Historische, Oudheidkundige en Genealogische studiën*, deel 1, 1906, deel 2, 1908.
- 45 Bibliotheek Arnhem, ms 117, H.M. Werner, Geldersche Kastelen, portefeuilles in 5 dozen.
- 46 *Verslagen van 's-Lands Oude Archieven*, XXIX 1906, 's-Hage 1907, p. 199.
- 47 *Bijdragen en mededeelingen van de Vereeniging Gelre*, verschenen vanaf 1898
- 48 *Geldersche volks-almanak*, verschenen 1885-1947
- 49 De Gelderland Bibliotheek in Bibliotheek Arnhem heeft er kasten vol van, te veel om allemaal door te nemen.
- 50 Het aantal is niet exact bekend; de gegevens van Storm Buijsing verschillen hier en daar en kloppen ook niet helemaal met wat bewaard gebleven is.
- 51 Uit ongeveer het jaar 2000. Storm Buijsing had ook foto's uit andere collecties; of die ook in de 'kastelenkist' zaten is niet bekend